

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

УДК 75.071.1.046(=1:2:477.8)“15”

МАЙСТЕР ІКОН 1530-х років з ЦЕРКВИ АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА В ЖОГАТИНІ

Марія ГЕЛИТОВИЧ

*Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького,
проспект Свободи, 20, 79008, Львів, Україна,
тел.: (032) 27-42-282; e-mail: nml_shept@tsp.lviv.ua*

Розглянуто творчу спадщину одного з анонімних українських іконописців першої половини XVI століття, діяльність якого пов'язана з Лемківщиною. Уперше зроблено спробу систематизувати твори майстра, які є показовими зразками українського іконопису того періоду. Уточнено датування цих пам'яток. Простежено вплив маляра на молодше покоління іконописців, що працювали на цих теренах.

Ключові слова: майстер, ікона, дослідження.

Історію української ікони, особливо періоду її візантійського періоду (до кінця XVI століття), досі все ще доводиться реконструювати фрагментами. Одна з причин цього – недостатньо систематизований і досліджений наявний фактологічний матеріал, передусім самі твори. Зусиллями дослідників, які працюють у різних напрямках вивчення іконопису, недавно зроблено вагомі кроки на шляху ціліснішого відтворення його історичного розвитку. Багатий матеріал подають найновіші дослідження збірки пам'яток Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (НМЛ), над якими проведено комплекс реставраційних заходів та зроблено дендрохронологічні виміри. Це дало змогу систематизувати й атрибутувати певні групи ікон не лише за стилістичними характеристиками, а й на підставі техніко-технологічних досліджень, результатів радіо-вуглецевого аналізу деревини тощо.

Отож, зараз чіткіше вирисовується низка майстерень і майстрів, зокрема тих, які працювали у XVI столітті на теренах Лемківщини і Бойківщини. На підставі їхньої творчої спадщини, головню й складається уявлення про український іконопис того періоду.

У пропонованій розвідці масмо на меті доповнити вже існуючі напрацювання у дослідженні ікон одного з анонімних майстрів першої третини XVI століття. Його твори належать до оригінальних прикладів творчих інтерпретацій усталених зразків іконопису XVI століття. Оскільки більшість із них походять з церкви св. Архангела Михаїла у селі Жогатин (поблизу міста Бірчі, тепер територія Польщі), їх автора умовно можна назвати “майстер ікон 1530-х років з Жогатина”. Відома іконописна спадщина майстра налічує близько десяти творів. Частина їх належить колекції НМЛ, поодинокі ікони зберігаються у музеях Словаччини

й Польщі та у приватних колекціях. У НМЛ зберігається п'ять творів з церкви у Жогатині: “Спас Пантократор” [5], “Спас Нерукотворний” [3; 19] та ікони празникового ряду іконостаса: “Різдво Богородиці” [15, с. 380], “Стрітення” [11, табл. LXXIII; 15, іл. 470], “Воскресіння” [15, іл. 471; 21, № 93]. Їх привіз директор музею Іларіон Свенціцький з експедицій Лемківщиною, у 1918 та 1923 роках. Можна дійти висновку, що усі вони входили до одного ансамблю. Про ще одну ікону з того ж празникового ряду – “Успіння Богородиці” [5, с. 106; 10, іл. 52; 14, с. 81], яка до Другої світової війни належала Духовній семінарії у Перемишлі, дізнаємося з фотографії¹. Її теперішнє місцезнаходження невідоме. На фото експозиції музею Духовної семінарії бачимо розміщення цієї ікони серед інших експонатів, що дає уявлення про її розміри та підтверджує належність пам'ятки до празникового ряду іконостаса церкви в Жогатині [10, с. 70, іл. 51].

Дві ікони – “Спас Нерукотворний” незафіксованого місця походження з Народового музею у Кракові [24, kat. 5] та “Архангел Михаїл з діяннями” з церкви Архангела Михаїла у Новій Седлиці на Словаччині (Словацька національна галерея в Братиславі) [25, іл. 22–25; 22, № 3], досі не приписували цьому майстрові. Йому ж гіпотетично могли належати й дві ікони з приватних колекцій “Розп'яття з пристоячими” з Самбірщини [17, с. 21] та “Богородиця Одигітрія з похвалою” з Вознесенської церкви на Рудниках (колись село Рудники) в Мостиськах [1, с. 340].

Якраз на творах “майстра ікон 1530-х років з Жогатина” добре простежуються ті основні зміни, що відбувалися в художньо-образній системі українського іконопису першої третини XVI століття, які влучно охарактеризувала Віра Свенціцька: “Поступове зміщення естетичних наголосів під впливом змін соціальних умов та світогляду призводять до того, що вже на початку 16 ст. спостерігаємо багатозначуще явище – майже на всіх іконах обличчя явно пом'якшуються, прибирають лагіднішого виразу. В типажі щоразу більше з'являється народних рис. Поряд з тим у багатьох творах помітна увага до витонченості в колориті, вишуканості малюнка й силуету постатей. Ритміка зборок одягу, співучість ліній і легкий рух підсилюється не лише лінійною розробкою, а й пластикою бганою” [11, с. 18]. Серед декількох показових прикладів, дослідниця наводить ікону “Стрітення” з Жогатина [11, табл. LXXIII].

Досі ікони цього майстра розглядали розрізнено, як поодинокі зразки у дослідженні тих чи інших проблем українського мистецтва. Найбільше уваги дотепер звернено на ікону “Спас Нерукотворний” з Жогатина, у зв'язку з рідкісним варіантом іконографії – зі сценами історії створення образу (на жаль, дві нижні сценки тут обрізані). В українському іконописі відомо усього декілька подібних прикладів [3; 19]. Фрагмент від фігурного вирізу внизу ікони свідчить про те, що вона служила наверхам царських врат. Як можна припускати на підставі уцілілих пам'яток, царські врата у XVI столітті щойно входили у практику намісного ряду українських іконостасів [18, с. 12–23], отож, не збережені жогатинські врата належали до їх ранніх зразків.

Лик Спаса на цій іконі репрезентує ті зміни, на які вказувала В. Свенціцька. Він набуває “лагіднішого виразу”. Обличчя світлої карнації, продовгуватого овалу з чіткими майстерно опрацьованими рисами. Подібний тип лику Христа зі світлим рудуватим волоссям буде поширеним в іконах Лемківщини і Бойківщини пізнішого часу – другої половини XVI століття. Їх майстри могли бути послідовниками майстра з Жогатина. “Народні риси” помітні у типажах, зображених у сценках клейм, які

¹ Фототека НМЛ (Фт-6439, світлина о. Володимира Куновського).

повторюються в інших сюжетних композиціях на іконах майстра. У них округлі щоки, низьке чоло, короткий ніс, маленькі пухкі вуста. На обличчя, волосся й одержі швидкими активними мазками нанесено білильні висвітлення. Дійство у сценках клейм цієї ікони доволі динамічне. Жвавість розмови між царем Абгаром і його слугою Ананією передана виразною жестикуляцією, так само, як у сцені розмови Ананії та Христа. Ангели не цілком традиційно тримають полотнище з Ликом Спаса: вони немов пригортають його до себе; зазвичай у таких композиціях ангели підтримують його за верхні кінці [15, с. 377].

Аналогією до ікони з Жогатина є “Спас Нерукотворний” з Народового музею у Кракові. Майстер повторює той самий тип лику Христа, з аналогічним способом моделювання носа, очей, уст; подібно спірально закручені пасма волосся, такий самий уклад полотнища – п’ятьма неглибокими складками з ідентичним смугастим декором. Оскільки ця ікона з боків обрізана, можна припустити, первісно вона також мала сюжетні композиції. Польська дослідниця Яніна Клосінська датувала її кінцем XVI століття і вважала пізнішим наслідуванням жогатинської, виконаної у тому самому середовищі (майстерні) [24, с. 80–81]. Порівняння обох ікон переконує нас у їх спільному авторстві.

Уперше повніше творчість майстра ікон з Жогатина представлена у контексті найновіших досліджень ікони “Спас Пантократор” у зв’язку зі закінченням її довготривалої реставрації та проведенням у 2006 році дендрохронологічного аналізу дошки². Запропонований у результаті цього дослідження рік зрізу деревини – 1527-й, вважаємо за цілком прийнятне датування цих пам’яток початком 30-х років XVI століття. Уточнення дати у цьому випадку має важливе значення, оскільки існують суттєві розбіжності у датуванні ікон названої групи (воно окреслюється другою половиною XV – другою чвертю XVI століть [14, с. 81; 15, с. 384]).

У “Спасі Пантократорі” повторений той самий тип лику Христа, що й у “Спасі Нерукотворному”. Ікона представляє інтерес також з огляду на порівняно невелику кількість збережених українських ікон “Спаса в ріст”. Ці ікони вже були темою окремих розвідок. Зауважимо лише, що ікона з Жогатина представляє один із найбільш довершених мистецьких зразків цієї теми. Можна тільки шкодувати за значними втратами живописної поверхні твору. Майстерність маляра виявляється не лише в зображенні лику, а й у моделюванні блакитного гіматію; його густі дрібні складки надають динаміки постаті й творять контраст до спокійного виразу обличчя. Подібні вирішення блакитних драперій спостерігаємо також на інших іконах цього майстра.

Особливий інтерес у жогатинському комплексі викликають ікони ряду празників, у центрі якого, враховуючи розміри, розміщувався “Спас Нерукотворний”. Празникові ікони як елемент іконостасу з’являються у період його переростання у багатоярусну структуру, тож слугують цінним фактажем у вивченні історії формування іконостасних конструкцій, зокрема, для дослідження найдавніших українських празникових рядів – визначення часу його формування, тематичного й кількісного складу. Празники з Жогатина належать до найдавніших уцілілих празникових циклів, тому уточнення їх датування, досі вважали пам’ятками кінця

² Дендрохронологічний аналіз проводили дослідники відділу геології, геофізики й охорони середовища Академії гірничо-гутнічої ім. Станіслава Сташиця у Кракові під керівництвом професора Марєка Кремпця. Цей метод полягає у визначенні віку деревини на підставі аналізу торця дошки за шкалою річних кілець стовбура дерева.

XV – початку XVI століть, особливо важливі. У першій половині XVI століття празникові цикли представляють також ікони з церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Вільчу [13, іл. 128, 137] та з церкви Покрову Пресвятої Богородиці у Поляні [4, іл. 50–55]. Усі вони показують, що у тому часі празники були порівняно великих розмірів, а приклад іконостаса з Поляни подає однакову висоту ікон празникового ряду і ряду моління.

Як зауважив Патріарх Дмитрій, присутність у складі жогатинських празників богородичних сюжетів (“Різдво Богородиці”), яких не було у найдавніших празникових циклах, вказує на те, що ці празники належать до остаточно сформованого святкового ряду із дванадцятьма сюжетами [15, с. 384].

Серед цих празників окремої уваги заслуговує ікона “Воскресіння” (в іконографічному варіанті “Зішестя в ад”), відома нам з репродукції, оскільки 1984 року пам’ятка була викрадена з музейних запасників; теперішнє її місце знаходження точно невідоме. Експресія і динаміка, властива усім жогатинським празникам тут виявлена особливо виразно. Спаситель показаний крокуючим управо, до Адама, зображеного до колін у саркофазі; за ним стоїть Єва та група чоловіків різного віку. Ліворуч, теж у саркофазі – цар Давид, за саркофагом – Соломон, Іван Предтеча та двоє чоловіків.

Формальне мистецьке вирішення цієї іконографії підпорядковане її богословському змісту – тріумфу перемоги Христа та визволення людства від тенет смерті. Руки Христа і прародичів творять змістовий центр композиції. Глом для постаті Спасителя є велика зелена мандола з густим “гострим” золотистим промінням. Оригінально стилізовані стрімкі високі, порослі кущиками рослин горискелі (так звані “лещадки”). Далекі від реальних форми гір та активне світло на їх уступах передають містичність дійства. Важливий чинник у творенні образів цих ікон, й зокрема ікони “Воскресіння” – кольорові та світлові акценти й контрасти від червоного до насиченого темно-зеленого.

Не менш динамічною є композиція “Різдво Богородиці”. Коричневі площини архітектурного стафажу створюють тло для кіноварних акцентів, кладених локальними плямами, та світлих блакитних з активними стилізованими білильними висвітленнями.

У “Стрітенні” значне місце займає архітектура. Нагромадження її фантастичних форм контрастує зі спокійною врівноваженою сценою зустрічі Симеона й Анни з малим Спасителем, якого принесли до храму Марія і Йосиф.

Чи не найбільш “новаторською” іконою майстра є його “Архангел Михаїл з діяннями”. Тут привертають увагу не тільки сміливі, динамічні сценки “діань”, а й не менш експресивна постать Архангела в середнику. Іконописець немов експериментує з кольоровими площинами, щедро насичуючи їх висвітленнями, кладеними енергійними широкими мазками. Яскраві червоні й блакитні барви звучать особливо дзвінко завдяки темним брунатним площинам (крила, панцир, волосся ангела). Дивує легкість, з якою працює майстер, віртуозне нанесення рисунка й кольорових площин. Це, мабуть, одне з найбільш “авангардних” мистецьких вирішень цієї теми в українській іконі першої половини XVI століття.

Дві ікони з приватних колекцій близькі до розглянутих художньо-образним вирішенням, однак, для точнішої атрибуції потребують детальнішого аналізу. Своєрідне мистецьке розв’язання демонструє “Розп’яття з пристоячими”, що належить до прикладів найдавніших збережених українських ікон цієї тематики.

Колористика відзначається насиченістю барв з домінуванням червоних та зелених. Червоне тло передає містичне світло; його підсилюють контрасти світлих білих та сіро-блакитних площин з червоними і зеленими та глибокі, майже чорні тіні, що моделюють бганки одерж, а подекуди широкою смугою окреслюють силуети фігур.

Твори анонімного “майстра ікон 1530-х років з Жогатина” належать до показових зразків мистецького професійного письма першої половини XVI століття та є такими, що наглядно ілюструють тогочасні мистецькі процеси. Майстер належить до когорти іконописців, відомих не за поодинокими пам’ятками, а до тих, чия творча спадщина налічує до десятка творів і може бути реконструйована повніше. (Від середини XVI століття приблизно стільки ж ікон мають перші “підписні” майстри Олексій і Дмитрій [13, іл. 205–208; 213–218]).

З церкви у Жогатині походять ікони й давнішого часу – другої половини – кінця XV століття [20]. Стилистикою вони пов’язуються з колом “майстра ікон з Ванівки і Здвиження” [16]. Кінцем XV – початком XVI століть датують жогатинські ікони “Моління” (“Триморфон”) [13, іл. 51], “Св. Юрій Змієборець” [13, іл. 134], “Страсті Христові” [6]. Усі вони представляють інтерес у стилістично-образному вирішенні, хоча й різні за манерою письма. Враховуючи художньо-образні характеристики, “майстер ікон 1530-х років з Жогатина” продовжував традиції місцевих іконописців. Водночас, можна припустити, що він мав вплив і на молодше покоління малярів, зокрема, на автора ікон з Угерець і Дальови [12]. Манера письма останнього більш графічна, у нього твердіший контур. Проте зв’язки між майстрами очевидні як в іконографії, так і в характері типажу. Це свідчить про існування на цих теренах іконописної майстерні, у якій працювало щонайменше три покоління малярів.

Іконописну спадщину Бойківщини і Лемківщини прийнято пов’язувати з перемишльським малярським осередком, який вимальовується таким за найбільшою кількістю письмових документальних згадок про тогочасних майстрів [2]. Гадаємо, нові дослідження внесуть доповнення і корективи у висвітлення українського іконопису того періоду.

Список використаної літератури

1. *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія / Володимир Александрович. – Львів, 2010. – 468 с.

2. *Александрович В.* Українське малярство в Перемишлі XIII – початку XVII ст.: головні проблеми історії / В. Александрович // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року у Перемишлі. – Перемишль ; Львів, 1996. – С. 38–52.

3. *Біскупський Р.* Українські ікони XVI століття з Нерукотворним образом та сценами історії його явлення / Ромуальд Біскупський // Пам’ятки України. Історія та культура. – 2011. – № 1–2. Січень–червень. – С. 30–45.

4. *Гелитович М.* Ікони Старосамбірщини XIV–XVI століть у збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького / Марія Гелитович. – Львів : Свічадо, 2010. – 240 с.

5. *Гелитович М.* “Спас Пантократор” з Жогатина. Проблеми атрибуції / Марія Гелитович // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – № 5 (10). – Львів, 2007. – С. 102–106.

6. *Гелитович М.* “Страсті Господні” з Жогатина / Марія Гелитович // Пам’ятки України : історія та культура. Науковий часопис. – 2008. – № 2. – С. 64–67.
7. *Гелитович М.* Уточнення датування деяких пам’яток іконопису XVI ст. у світлі найновіших досліджень / Марія Гелитович // Вісник Львівського університету. – Львів, 2007. – С. 114–118. – (Серія мистецтвознавство; вип. 7).
8. *Канарська-Луцан О.* Ікона “Спас Нерукотворний” із збірки Володимиро-Волинського історичного музею / О. Канарська-Луцан // Бюлетень. Інформаційний випуск. Львівський філіал ННДРЦ України. – Львів, 2008. – № 1 (10). – С. 52–61.
9. *Канарська-Луцан О.* Дослідження іконографії “Спас Нерукотворний” на прикладі однойменної пам’ятки із збірки Володимиро-Волинського історичного музею / О. Канарська-Луцан // Ікона “Спас Нерукотворний”. Поч. XVI ст. Володимир-Волинський історичний музей. – Львів, 2010. – С. 25–36.
10. *Куновський З.* Погляд у минуле. Світлини о. Володимира Куновського / Зіновій Куновський, Василь Слободян. – Львів, 2008. – 88 с.
11. *Логвин Г.* Український середньовічний живопис : [альбом] / Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька. – К. : Мистецтво, 1976. – 27 с. текст. : с. з іл. не номеровані.
12. *Маркович К.* Іконописна творчість лемківського майстра середини XVI ст., автора ікони Богородиці з похвалою з Угерць / К. Маркович // Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії. – № 1–4 (16–19). – 2009. – С. 79–86.
13. *Міляєва Л.* Українська ікона XI–XVIII століть / Л. Міляєва, М. Гелитович. – К., 2007. – 528 с.
14. *Павличко Я.* Знищено і забуто : музей греко-католицької Духовної семінарії у Перемишлі / Ярослава Павличко // Пам’ятки України. Історія та культура. – 2011. – № 1–2. Січень–червень. – С. 80–89.
15. *Патріарх Димитрій (Ярема).* Іконопис Західної України XII–XV ст. / Патріарх Димитрій (Ярема). – Львів : Друкарські куншти, 2005. – 508 с.
16. *Свенцицькая В. И.* Мастер икон XV века из сел Ванивка и Здвыжень / В. И. Свенцицькая // Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции. – М. : Наука, 1977. – С. 273–290.
17. Українське мистецтво XV–XX століть з приватних збірок / упоряд. Т. Лозинський. – К. : Оранта, 2007. – 150 с.
18. Царські врата українських іконостасів : альбом / упоряд. Юрій Юркевич. – Львів : Інститут колекціонерства українських мистецьких пам’яток при НТШ. – 2012. – 386 с. – (Серія “Українське народне мистецтво”).
19. *Biskupski R.* Szesnastowieczne ukraińskie ikony Mandylionu ze scenami przedstawiającymi Jego cudowne powstanie / R. Biskupski // Szczelina światła. Ruskie malarstwo ikonowe. – Kraków : Collegium Columbinum, 2009. – S. 33–68.
20. *Grządźsela R.* Twórczość malarza ikon z Żohatyna / R. Grządźsela // Folia Historiae Artium. – 1974. – T. X. – S. 51–80.
21. Gouden Licht: Meesterwerken der Ikonenunst. – Gent. – [1988].
22. Ikony 16–18 století na Slovensku. Národní galerie v Praze. Slovenská národní galerie v Bratislavě. [Národní galerie v Praze – Jiřský klášter Listopad 1984 – leden 1985. Slovenská národní galerie v Bratislavě. Únor–březen 1985].
23. *Jarema W.* Pierwotne ikonostasy w drewnianych cerkwiach na Podkarpaciu / W. Jarema // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – № 16. – S. 22–32.

24. *Kłosińska J.* Ikony. Muzeum Narodowe w Krakowie : Katalogi zbiorów / Janina Kłosińska. – Tom I. – Kraków, 1973. – 316 s.

25. *Tkáč Š.* Ikony zo 16–19 storocia na Severovýchodnom Slovensku / Š. Tkáč. – Bratislava : Tatran, 1980. – 280 s.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2014

Прийнята до друку 21.10.2014

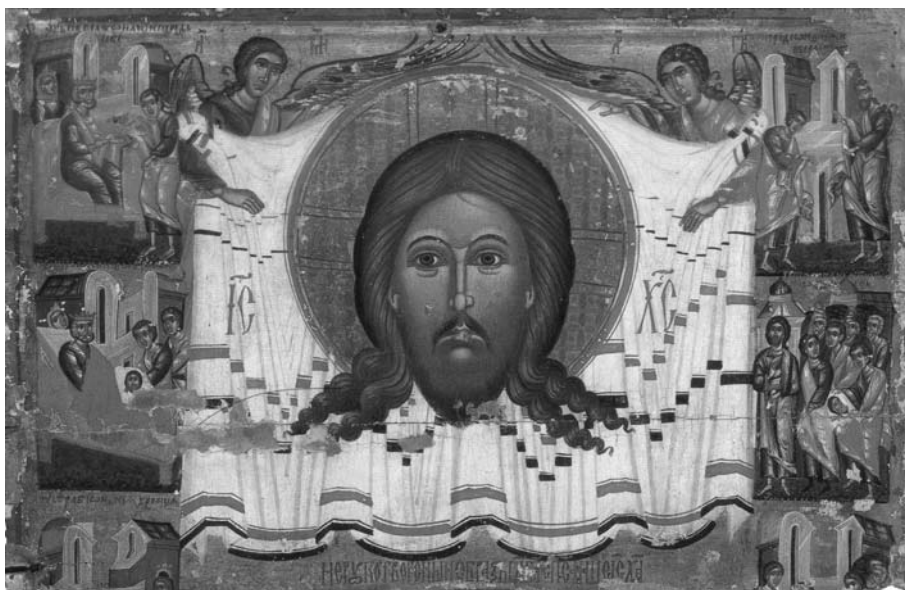
The MASTER of ICONS 1530”s FROM THE ARCHANGEL MICHAEL CHURCH IN ZHOGATYN

Maria HELYTOVYCH

*The Andrey Sheptycky Nacional Muzeum in Lviv,
Svoboda Avenue, 20, Lviv, Ukraine, 79008,
tel.: (032) 27-42-282; e-mail: nml_shept@tsp.lviv.ua*

The article deals with artistic heritage of one of the anonymous Ukrainian painters from the first half of 16th century. His activities mostly connected with Lemko area. For the first time we attempt to systematize the works of anonymous artist. His works are outstanding examples of Ukrainian iconography of that period. We clarified the attribution of these monuments and traced influence on the younger generation of painters who worked on these lands.

Keywords: artist, icon, research.

Спас Нерукотворний, 1530-ті роки. Жогатин

№ 5

Спас Нерукотворний, 1530-ті роки.
Походження невідоме

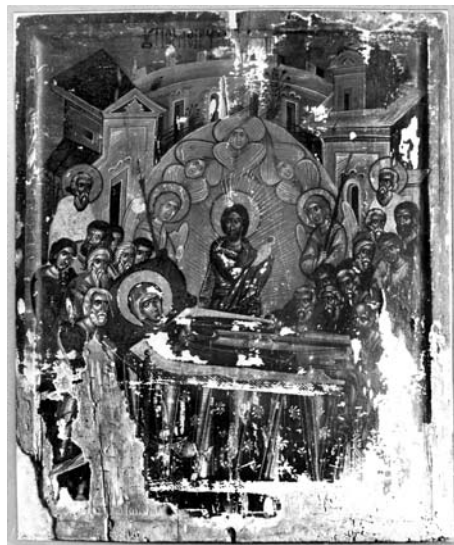
Спас Пантократор (фрагмент)

Спас Пантократор, 1530-ті роки.
Жогатин

Воскресіння, 1530-ті роки.
Жогатин

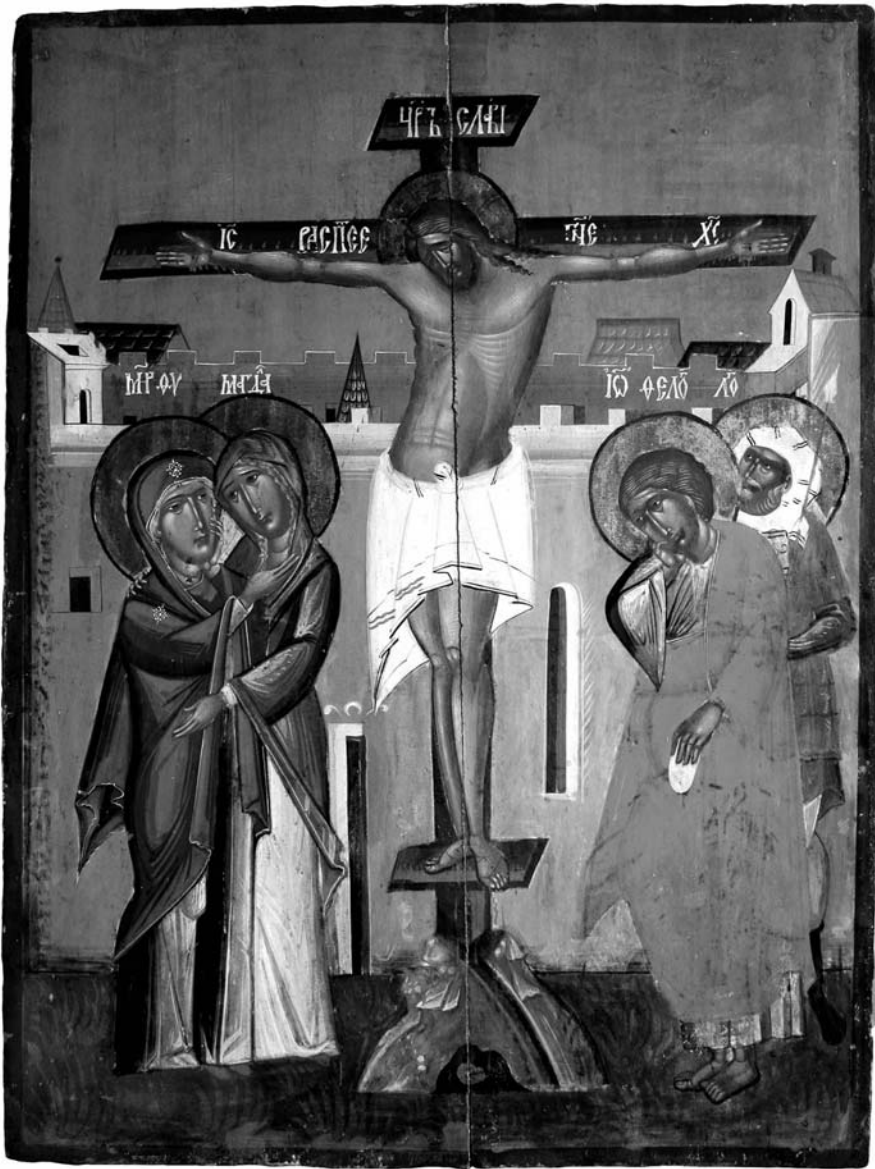
Успіння Богородиці, 1530-ті роки.
Жогатин (?)

Різдво Богородиці, 1530-ті роки.
Жогатин

Стрітєння, 1530-ті рр.
Жогатин

Розп'яття з при стоячими, 1530-ті роки.
Самбірщина